

1. Bölüm

Öz Belirleme Teorisi Self-Determination Theory

Öz belirleme, çalışanların davranışlarını kendi kişisel değer ve inançlarına bağlı olarak gerçekleştirmeleridir. Diğer bir ifadeyle insanların kendi davranışlarını başlatma, sürdürme ve düzenlemelerinde seçim duygusunu yansıtmaktadır (Deci vd., 1989). Örgütün normlarına veya değer yargılarına göre davranmak yerine, kişisel değer yargılarına ve inançlarına göre davrandıklarında çalışanların öz belirleme teorisine uygun olarak davrandıkları kabul edilir (Buduk, 2000). Öz belirleme çalışanlara kendi yaşam sorumluluklarını alma fırsatı verir (Browder vd., 2001).

1970’li yıllarda Edward Deci tarafından ileri sürülen ve daha sonra başta Richard Ryan olmak üzere temsilcilerinin katkılarıyla geliştirilen öz belirleme teorisi, çalışanların örgüt içerisinde iyi olmalarını etkileyen faktörleri tanımlamaktadır (Deci ve Ryan, 2000). Öz belirleme teorisi kişilik gelişiminin ve davranışların arkasında yatan içsel süreçlere odaklanan bir motivasyon ve kişilik teorisidir (Deci ve Ryan, 1985a). Tutarlı bir benliğe sahip olmak, psikolojik gelişme eğiliminde olmak ve engellerin üstesinden gelmek için gayret gösteren bir organizma olarak dünyaya gelen insanlar, örgütsel davranışlarında bu özelliklerinin etkisinde kalmaktadır (Deci ve Ryan, 2002). Teori bireyin bir davranışı özgürce mi yoksa kendini zorlanmış ya da mecbur hissettiği için mi yapması gerektiği arasındaki farkı açıklamaktadır (Kraap, 2002). Teorinin temeli bireylerin

gelişim koşullarını belirleyerek büyüme, bütünleşme ve iyi oluş faktörlerini tanımlamaktır. Teori bireyleri tutarlı bir benliğe sahip, psikolojik gelişme eğilimleri olan, problemleri çözebilen aktif organizmalar olarak kabul etmektedir (Ryan ve Deci, 2000).

Öz belirleme teorisine göre insanların motivasyonu doğuştan gelen bir güç olarak ortaya çıkmaktadır. Bireyin bebekliğinden itibaren haz duygusuyla çevresini ve kendisini anlamaya çalışması, başarılarının altında yatan temel güçtür. Birey çevresinin etkilerini içselleştirerek davranışlarını düzenler (Deci ve Ryan, 1985a). İçselleştirmenin en üst düzeyde olması davranışların ilgi çekici olmasıyla, en alt düzeyde olması ise dış çevrenin zorlamasıyla açıklanır. Bu nedenle içselleştirmenin üst düzeyde olması yani bireyin kendi inançları ve değerleriyle davranışlarını belirlemesi öz saygısının artmasını sağlar (Deci vd., 1989).

Öz belirleme teorisi çalışanların güdülenmelerinde “içsel motivasyon” ve “dışsal motivasyon” üzerinde durmakta ve bunlar arasındaki ayırt edici unsurlara odaklanmaktadır (Deci vd., 1996). Dışsal motivasyon çalışanları için kendisi dışında bazı hedefleri elde etmeye yöneltirken; içsel motivasyon ise çalışanları işte keyif, ilgi, merak, kendini ifade etme ya da kendi kişisel motivasyonlarını sağlamaya yöneltmektedir (Çankır, 2019). Teoriye göre insanların temel psikolojik ihtiyaçları (basic psychological needs) vardır. İnsanlar farklı kültürlere mensup olsalar da temel psikolojik ihtiyaçlar evrensel olduğu için tüm insanların bu ihtiyaçlarını karşılamaları gerekir (Chirkov vd., 2003).

Öz Belirleme Teorisinin Alt Teorileri

İnsanların davranışlarını açıklayan öz belirleme teorisi zaman içerisinde çatı bir teori olarak varlığını sürdürmüş ve dört alt teorisinin gelişmesini sağlamıştır.

Bilişsel Değerlendirme Teorisi (Cognitive Evaluation Theory):

Bu teori insanların içsel motivasyonunu açıklamaktadır. Teoriye göre insanlar doğuştan içsel motivasyon eğilimine sahip olarak

dünyaya gelirler. İçerisinde bulundukları çevrenin etkisiyle bu doğuştan gelen özelliklerin etkisi artar veya azalır (Deci ve Ryan, 1985a). Bu nedenle içsel motivasyon bireyin çevresi izin verdiği sürece ortaya çıkabilir. İnsanların içsel motivasyonu özerklik ve yeterlik duyguları ile ilgilidir. İçsel motivasyonun ortaya çıkması için yeterlilik duygusu ile özerklik duygusunun birlikte hareket etmesi gerekir (Ryan, 1982).

Organik Bütünleşme Teorisi (Organismic Integration Theory):

Bu teori bilişsel değerlendirmenin aksine dışsal motivasyonu açıklamaktadır. Bu teori, bireyin davranışlarının şekillenmesinde örgütte yer alan ve çalışanın yaşamında önemli rolleri olan çalışma arkadaşları, yöneticileri veya astların çalışanın davranışını etkilemek için çaba gösterdiğini vurgular. Dışsal unsurların etkisi ve kontrolüyle davranışların ortaya çıkması öz belirleme teorisi ile çalışmaktadır. Organik bütünleşme teorisi davranışın dışsal etkilere ne düzeyde etkilendiğini incelemektedir (Ryan ve Deci, 2000).

Nedensellik Yönelimi Teorisi (Causality Orientations Theory):

Çalışanlar içerisinde bulunduğu çevrenin değer ve normlarına uygun davranışlar gösterdikleri sürece ödüllendirilirler. Aksi durumda ise cezalandırılırlar. Çalışanlar amaçlarına ulaşmak için cezalandırılmalarına neden olabilecek davranışlarda bulunduklarında öz belirleme teorisine uygun davrandıkları kabul edilir. Öz belirleme teorisine göre nedensellik ile ilgili olarak çevrenin bilgilendirici, motive edici ve kontrol edici olmak üzere üç yönelimi vardır (Deci ve Ryan, 2000). Çalışanlar bu üç yönelimi ilişkilerini düzenlemek için kullanırlar.

Temel İhtiyaçlar Teorisi (Basic Needs Theory):

Doğuştan sosyalleşme ihtiyacı olan insanlar sosyalleşme sürecinde özerklik, yeterlik ve ilişkili olma ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırlar. Bireysel farklılıkları da yansıtan bu ihtiyaçlar bireylerin davranışta bulunmaları üzerinde etkili olmaktadır

Öz Belirleme Teorisine Göre Bireylerin Temel Psikolojik İhtiyaçları

Öz belirleme teorisi örgütlerde bireylerin ve grupların gelişmesini sağlayan koşulları ve büyüme, bütünleşme, iyi olma sürecindeki

faktörleri belirlemektedir (Ertürk, 2013). Bu teoriye göre çalışanların iyi oluş hâli yani psikolojik büyüme, bütünleşme ve gelişimi için özerklik (autonomy), yeterlik (competence) ve ilişkili olma (relatedness) olmak üzere üç gereksinim vardır. Örgütlerde çalışanların bu ihtiyaçları karşılanırsa iyi oluşları artacaktır. Psikolojik sağlık için sadece bir veya ikisinin değil, üçünün de tatmin edici düzeyde karşılanması gerekir (Deci ve Ryan, 2000). Bu teoriye göre temel psikolojik ihtiyaçlar şunlardır:

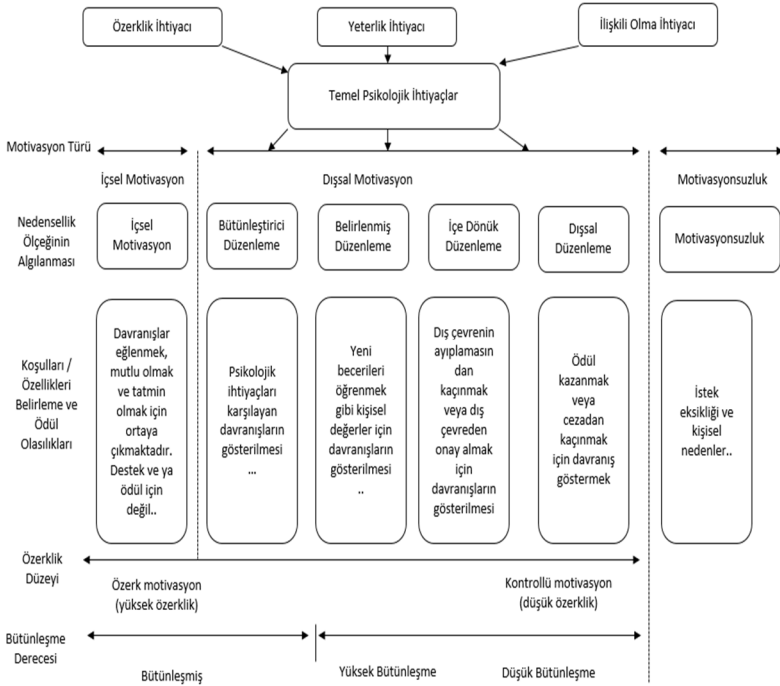
Özerklik İhtiyacı: Özgürlük ve bağımsızlık kavramlarıyla birlikte ifade edilen özerklik bireyin dışsal kontrolden uzaklaşarak kendi duygularıyla hareket etmesidir. İnsanlar davranışlarını düzenlerken kendi duygularıyla hareket etmek ister. Özerklik bireyin davranışlarının kontrol edildiği ya da o eylemlerde bulunmaya zorlandığını hissetmesiyle değil, eylemi kendi kararı ile gerçekleştirdiğini düşünmesiyle ilgilidir. Kendi duyguları ile davranışta bulunmak özerklik olarak adlandırılmaktadır. Özerklik çevrenin zorlamalarından kısmen bağımsızdır. Bu nedenle özerklik bireyin kendi eylemlerini başlatması ve seçim yapması olarak ele alınmaktadır. Böylece birey kendi davranışlarının tüm sorumluluğunu kabul etmekte ve davranışlarının arkasında durmaktadır (Deci ve Ryan, 1985b). Özerklik ihtiyacının psikolojideki diğer ihtiyaçlardan daha önemli olduğu kabul edilmektedir. Bireyin içinde bulunduğu çevrenin bireye sağladığı özerklik derecesi, bireyin öz belirleme düzeyini etkileyecektir. Bireyin kendi değer ve inançlarına bağlı olarak davranışlarını düzenleme duygusunu yaşaması içinde bulunduğu çevrenin özerkliği destekleyici olmasıyla yakından ilişkilidir.

Yeterlik İhtiyacı: Bireylerin çevrelerini etkileme ve çevreleriyle etkileşimde bulunma kapasitesidir. Bireyin çevresiyle başa çıkabilmek için kendini yeterli hissetmesi yeterlik ihtiyacının karşılandığını gösterir. Çevresi ile mücadele ederken kendisini yeterli hisseden bireyler amaçlarına ulaşacaklarına inanırlar (Williams vd., 2002).

İlişkili Olma İhtiyacı: Bireylerin kendilerini içinde bulunduğu çevreye ait hissetme ve başkaları ile ilişki içerisinde olma ihtiyacıdır. Bu ihtiyaç ilişki sürecinde insanların karşılıklı saygı ve güven duygusu ile birlikte duygusal kabulünü de içermektedir (Andersen,

2000). Bu ihtiyacın karşılanması bireyin yaşamında önemli olarak kabul ettiği kişilerle ilişki içerisinde olmasını ve doyum hissetmesini sağlamaktadır (Ingledew vd., 2004). Bireyin tatmin edici ve destekleyici sosyal ilişkilerinin olması ilişkili olma ihtiyacının karşılandığını gösterir.

Şekil 1. Temel Psikolojik İhtiyaçlara Bağlı Olarak Öz Belirleme Teorisi

Kaynak: Coccia, 2018

Şekil 1’de öz belirleme teorisi temel psikolojik ihtiyaçlardan yola çıkılarak açıklanmaktadır. Burada özerklik, yeterlik ve ilişkili olma ihtiyaçlarından oluşan temel psikolojik ihtiyaçlar içsel motivasyon, dışsal motivasyon ve motivasyonsuzluk olarak kendini göstermektedir. Bireylerin eğlenmek ve tatmin sağlamak için davranışta bulunması içsel motivasyonu, ödül almak veya cezadan sakınmak için davranışta bulunması ise dışsal motivasyonun